

GÜNÜMÜZ MOĞOLİSTAN'IN GÖÇEBE HAYATINA ETNOARKEOLOJİK BİR BAKIŞ

AN ETNOARCHEOLOGICAL PERSPECTIVE TO NOMADIC LIFE IN CONTEMPORARY MONGOLIA

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 29 Nisan 2023	Received: April 29, 2023
Hakem Değerlendirmesi: 26 Mayıs 2023	Peer Review: May 26, 2023
Kabul: 25 Temmuz 2023	Accepted: July 25, 2023

DOI : 10.22520/tubaar.1288689

Shinesaran DALKHAH* - Anıl YILMAZ - Erkan KONYAR*****

ÖZET

Son zamanlarda sosyal bilimlerde disiplinler ilişkilerin artması, bazı farklı bilim dallarının gelişmesine ve ön plana çıkmasına yol açtı. Bunlardan biri etnoarkeolojidir. Etnoarkeoloji, artık sadece arkeolojik malzemelerin etnografik malzemelerle karşılaştırması olmaktan çıkmış, coğrafya ve iklimin farklı zamanlarda aynı bölgeyi mesken edinmiş insan topluluklarının yaşam benzerliklerini de belgelemeye başlamıştır. Bu sebeple etnografyadan farklılıklar gösterir.

Her ne kadar Akdeniz coğrafyasında olduğu kadar bir yoğunluk göstermese de, Altay ve Tanrı dağlarında var olan göçer kültürlerle ilgili uzun zamandır kazılar yapılmaktadır. Nispeten izole diyebileceğimiz bu bölgelerin ekonomisi Eski ve Orta Çağlarda olduğu gibi hala hayvancılık üzerinedir. Göçer yaşantıyı devam ettiren ailelerin sayısı azalmaya yüz tutsa da var olanların yaşantıları incelendiğinde, Tang dönemini tehdit eden Gök Türklerden ya da Urartu'yu istila etmiş İskit topluluklarından çok da farklı olmadığı anlaşılmaktadır.

Çalışma, Moğolistan'ın kuzeybatısında yer alan Hövsgöl bölgesinde (aymak) yaşayan bir Moğol ailenin üzerinden, arkeolojik malzemelerin yorumlanması üzerinedir. Makaledeki bazı örnekler, farklı coğrafyalardaki veriler olsa da, genel olarak göçerlerin yaşam şeklinin geçmişle bağlantısını belirlemeye yönelik olacaktır. Özellikle mevsimlik göç hareketlerinde izledikleri güzergâh, seçilen noktalarda harcanan zaman ve etkinliklerin neler olduğu ifade edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Etnoarkeoloji, Moğolistan, Avrasya arkeolojisi, Gök Türk, göçer kültür, Altay dağları, Tanrı dağları.

* Dr. Shinesaran Dalkhaa, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bayezid – İstanbul.
dshinesaran@yahoo.com ORCID: 0009-0001-0492-1216

** Prof.Dr. Anıl Yılmaz, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Karşıyaka – İzmir.
yilmazanil@yahoo.com ORCID: 0000-0002-9722-0012

*** Doç.Dr. Erkan Konyar, İstanbul Üniversitesi, Bayezid – İstanbul.
ekonyar@gmail.com ORCID: 0000-0002-1256-5960

Bu çalışma İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi tarafından desteklenmiştir Proje No: 3786. / *This study was supported by Istanbul University Scientific Research Projects Unit. Project No: 3786.*

ABSTRACT

Recently, the increase in interdisciplinary relations in social sciences has led to the development and prominence of some different branches of science. One of them is ethnoarchaeology. Ethnoarchaeology is no longer merely the comparison of archaeological materials with ethnographic materials, but has also begun to document the life similarities of geography and climate of human communities that inhabited the same region at different times. For this reason, it differs from ethnography.

Although it does not show as much density as in the Mediterranean geography, excavations have been carried out for a long time about the nomadic cultures that existed in the Altai and Tanrı Mountains. The economy of these regions, which we can call relatively isolated, is still on animal husbandry, as it was in the Ancient and Middle Ages. Although the number of families continuing the nomadic life is about to decrease, when the lives of the existing ones are examined, it is understood that they are not much different from the Gök Turks who threatened the Tang period or the Scythian communities that invaded Urartu.

The study is on the interpretation of archaeological materials from a Mongolian family living in the Hövsgöl region (aymak) in northwest Mongolia. Although some examples in the article are data from different geographies, it will generally aim to determine the connection of the nomads' lifestyle with the past. In particular, the route they follow in seasonal migration movements, the time and activities spent at the selected points have been tried to be expressed.

Keywords: Ethnoarchaeology, Mongolia, Eurasian archeology, Gok Turk, nomadic culture, Altai mountains, Tian Shan mountains.

GİRİŞ

Göçer kültürlerle ilgili bilgilerimiz çoğu zaman güçlü tarım imparatorluklarının tuttukları kroniklerden gelmektedir. Ancak arkeoloji biliminde yaşanan gelişmeler, bize bu kroniklerdeki bilgilerin teyit edilmesini hatta kimi durumlarda düzeltilebilmesi şansı da vermektedir. Etnografik çalışmalar da geçmiş kültürleri anlayabilmemiz için başvurulan bilim dallarından biridir. Benzer teknoloji ve üretim tarzını devam ettiren toplulukların, maddi kültür verilerini nasıl kullandıklarını anlamamızın en iyi yolu etnografik malzemeleri incelemekten / karşılaştırmaktan geçmektedir.

Günümüz Moğolistan’ında kuzeyden güneye doğru “dağlık”, “ormanlık”, “bozkır” ve “çöl” özellikleri gösteren 4 ana bölge bulunmaktadır. Bunlar, Altay gibi tamamen dağlık, Hangay, Hentii gibi dağlık ve bozkır özellikleri taşıyan idari birimlerin yanında² Gobi gibi tamamen çöl özellikleri taşıyan birimlerden oluşmaktadır. Moğolistan’ın 2023 yılındaki nüfusu 3.447.157 kişi iken bunun 155.000 kadarı göçer yaşam tarzına sahip çoban aileleridir.³ Çalışma için seçilen pilot bölge, Orta Moğolistan’ın kuzeybatısında yer alan Hövsgöl’deki Tsetserleg Sum’un⁴ Tahilt gölüdür (Şekil 1). Çalışmamız esnasında göçer bir aile olan Dorjsurun’un çadırında konaklanmıştır.

Şekil 1. Araştırma yapılan bölge orta kuzeybatıda yer alan Tsetserleg Sum - Hövsgöl. / *The researched area is Tsetserleg Sum - Hövsgöl, located in the mid-northwest Mongolia.*

Moğolistan göçerlerinin yaşam tarzı bu konu ile ilgili çalışma yapabilmek için bizlere bir takım veriler sunmaktadır. 20.yy.ın başlarına kadar Dünya’da yaşanan sanayi devrimi gibi gelişmelere kapalı kalmış olmaları, geleneksel yaşam tarzlarını devam ettirmelerine yardımcı olmuş dolayısıyla, etnografik malzemeleri Orta hatta Eski çağ göçerlerin arkeolojik verilerden farklılaşmamıştır.

Bu amaçla yapılan ilk araştırma Çarlık Rusya’sı dönemine uzanır. 19.yy.ın sonunda bölgenin arkeolojik ve etnografik ilk bilimsel verileri Radloff tarafından bilim dünyasına sunulmuştur.¹ Daha eskiye giden din adamlarının ya da seyyahların notlarını da dikkate almamız gerekir ancak bunların metodolojik olmadıklarını ifade etmemiz gerekir.

Çevrede yaşayan en yaşlı kişi, 71 yaşında olan Adılbish isimli büyükannedir. Hayvancılıkla uğraşan Dorjsurun, büyükannesi ile büyüdüğü için yaşam ile ilgili çoğu bilgileri ondan öğrendiğini ifade etmiştir. Aile ne zamandan beri bu bölgeyi kullanmakta olduğunu net olarak bilmesede, büyükannenin dedesinin de oralarda yaşadığını ifade etmektedirler. Bu da kabaca 150/200 yıllık bir döneme denk gelir. Ailenin etraflarında hem akrabalar hem de akrabalık ilişkileri bulunmayan yabancı göçer aileler yaşamaktadır.

² Bu yönetim şekline yani “idari birim” olarak çevirebileceğimiz sistemin ismi “Aymak”tır.

³ <https://worldpopulationreview.com/countries/mongolia-population>

⁴ Sum, Moğolca “kasaba” demektir.

¹ Radloff 1954, C.I-1, s. XXXII-LX.

Bölge genel olarak deniz seviyesinden 1650 – 2050 m yüksekliktedir ve temiz su kaynakları açısından çok zengindir.

7.480 km² yüzölçümüne sahip Tsetserleg sum'da 4839 nüfuslu 1396 aile yaşamaktadır (Foto 2). Bu ailelerden yaklaşık 350 tanesi Tsetserleg sum'da yerleşik, diğerleri ise göçer olarak yaşamaktadır.⁵

Göçer aileler, Sum'un yaklaşık 10 ila 50 km. periferindeki çevrede yaşar. Doğal çevreye uygun olarak da at, inek (sığır), keçi ve koyun yetiştirmektedirler. Her göçer ailenin sabit bir kışlağı olmasına rağmen, bahar, yaz ve sonbahar mevsimleri için belirli yerleri yoktur. Bunun nedeni o yılın hava durumuna ve hayvan otlatma kapasitesine bağlı olarak farklı yer tercih etme ihtimallerinin olmasıdır.

Fotoğraf 1. Tsetserleg sum - Hövsgöl aymak.

Kasabalardaki modern evler bir tarafa bırakılırsa burası, civarında yaşayan göçerler sayesinde, gezginler ve araştırmacılar için hala Orta Çağ görüntüsü veren özel bir bölgedir. Seçilen bölge ve aile 2 sene içinde, 2 defa yaklaşık 20şer günlük sürelerle ziyaret edilmiştir. Takip edilen ailelerle beraber yaşanmış, zaman zaman beraber iş yapılmış ve böylece davranışları, tepkileri vs. yakından tecrübe edilmiştir. Bu süreç içinde fotoğraf çekimi, not tutumu ve eskizler çizilerek çalışma daha anlaşılır hale getirilmeye çalışılmıştır. Çalışma boyunca dikkat edilen konu, yaşam şeklini sadece gözlemleyerek bir tanımlama yapılması olmuştur, bir eleştiri ya da düzeltme yapmak gibi yaklaşımlardan uzak durulduğunu ifade etmemiz gerekir.⁶

Göçerler geleneksel olarak eskiden bu yana kullandıkları yurtlarda (çadır) yaşamaktadırlar. Bu yurtlar göç etmek için uygun pratiklikte, soğukta hızlı ısınan ve sıcakta serin tutma özelliği olan yapılardır. Genel olarak Moğol ve Türk (Kazak – Kırgız) yurtları birbirine çok benzese de, süslemelerinde küçük detaylar ve yapısal bazı farklar bulunur. Yurtlar, ahşap karkas ve keçe örtü olarak 2 ana malzeme içerir. Tüm bu malzeme hızlı bir şekilde toplanıp – kurulmak suretiyle göçerler için süper pratik bir yaşam alanı yaratırken, bir deve ile kolayca taşınabilecek kadar da hafif bir yük oluştururlar.⁷ Bu meskenlerin bir diğer özelliği de toprağı kazmadan yani bir temele ihtiyaç duymadan kurulabiliyor olmasıdır. Zaman zaman çıkan fırtınalar dengesini bozsa da, rüzgârın estiği yöndeki üst kemere bağlanan ağır bir taş ya da kazık yardımıyla yapılan sabitleme, strüktüre oldukça yardımcı olur.

Yurt İç Düzeni

Yurtların iç düzeni her iki halkta, yine birbirine çok benzer. Moğol çadırlarında genellikle günlük kılık – kıyafetleri saklayan 2/4 sandık, kişi sayısına göre 1/2 yatak, tam ortada ocak ve mutfak eşyaları gibi yemek ihtiyacını karşılayan malzemeler bulunur. Bunların yurt içindeki yerleri sabittir. Bu düzenleme çadır içindeki iş bölümü, çalışma düzeni ile de ilgilidir. Bu çerçevede sağ kenarda genelde mutfak eşyaları yer almaktadır. Sol kenarda ise eyer, gem gibi ata binmek için kullanan eşyalar, çiftçilik araçları yer almaktadır (Foto. 2 a-d). Yine erkeklerin oturduğu alan, misafirler için ayrılan ocağın sol tarafında vs. belirli kurallarla sabittir. Yurtların bu durumu daha ilk başından beri araştırmacıların dikkatini çekmiştir ve Radloff'tan beri neredeyse hiç değişmeden günümüze ulaşmıştır (Foto. 2e).⁸ Yurtların iç nizamı ile ilgili uygulama binlerce yıllık bir süreç içinde değişmeden günümüze gelmiş olmalıdır.

Ancak son zamanlarda pek çok aile 2 yurt hazırlamakta, bunlardan birini yemek vs. işler için kullanırken diğerini sadece yatmak için kurmaktadır.

Kışlak

Tüm yıl içinde Göçerler için belki en önemli alan, kış aylarının geçirildiği “kışlak”tır. Moğolistan'ın iklim şartlarının zorluğu dikkate alınır, kışlakta geçirilen süre zaman zaman 6 aya kadar uzayabilir. Bu yüzden kışlak olarak kullanılacak alanın seçimi, önemliden ziyade hayatidir. Güneş kış bile olsa doğal bir ısı kaynağı olduğundan yurt, güneşlenme süresinin olabildiğince uzun olduğu bir vadiye kurulmalıdır.

⁵ worldpopulationreview.com/countries/mongolia-population / erişim tarihi 15.05.2023; https://1212.mn

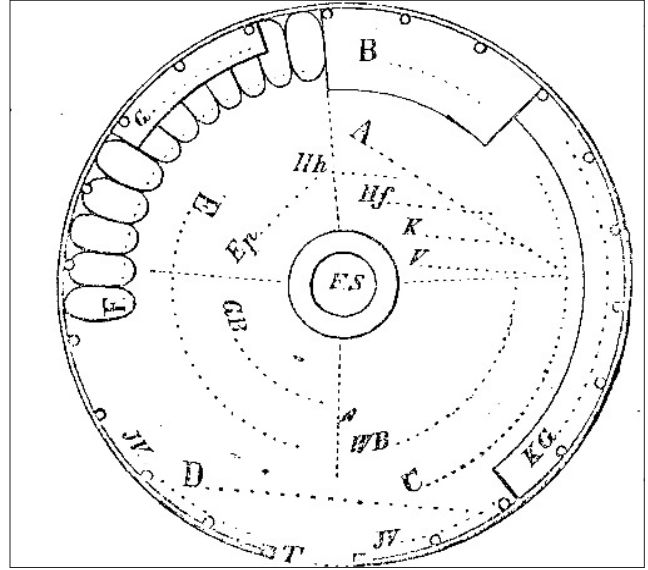
⁶ Hikmet 2012.

⁷ Diyarbakirli 1972, s. 43-44

⁸ Radloff 1954, C.I-2, s. 281, Levha 7.

Fotoğraf 2a-d. Tahilt gölü / Lake Tahilt, Tsetserleg sum - Hövsgöl ayamak.

Fotoğraf 2e. Altay yurdunun iç düzeni: A: aile yeri. B: yatak. C: kadınlar tarafı. D: fakirler ve hizmetçiler yeri. E: erkekler tarafı. EP: şeref yeri. F: meşin çuvallar. FS: ocak. G: putlar. GB: erkek misafirler. Hh: ev sahibi. Hf: ev hanımı. JV: genç hayvanlar. K: çocuklar. KG: mutfak takımı. T: kapı. V: akrabalar. WB: kadın misafirler. / *Internal layout of the Altai yurd: A: family place. B: bed. A: women's side. D: place of the poor and servants. E: men's side. EP: place of honor. F: leather sacks. FS: oven. G: idols. GB: male guests. Hh: the host. Hf: housewife. JV: young animals. K: juvenilities. KG: kitchen set. T: door. V: relatives. WB: female guests.*

Yurd'un doğusunda yüksek bir dağ olmamasına dikkat edilir ki güneşlenme erken başlayabilsin. Vadi, hâkim rüzgâr yönlerini kesen dağ sıraları arasında olursa çok daha tercih edilebilir bir alan olabilir. Dik, gölgelerin olmadığı dağ yamaçlarında güneye doğru konumlanma tercih edilmektedir (Foto. 3). Bu durum doğu Anadolu gibi yüksek alanlara yapılmış yerlerde görülür. Sert kuzey rüzgârlarının olduğu yerlerde yerleşimler dağların güney yamaçlarında olmuştur. Ege adaları için de aynı mantığın hâkim olduğunu iddia edebiliriz. Buralardaki yerleşimlerin de kuzey rüzgârlarının limana girişlere/çıkışlara engel olduğu tecrübe edildiği için güney yönlü olmuşlardır.

Fotoğraf 3. Kışlık için seçilen hâkim rüzgârların güçlü olmadığı, korunaklı bir vadi. / *A sheltered valley selected for winter quarter where prevailing winds are not strong.* Tsetserleg sum - Hövsgöl ayamak.

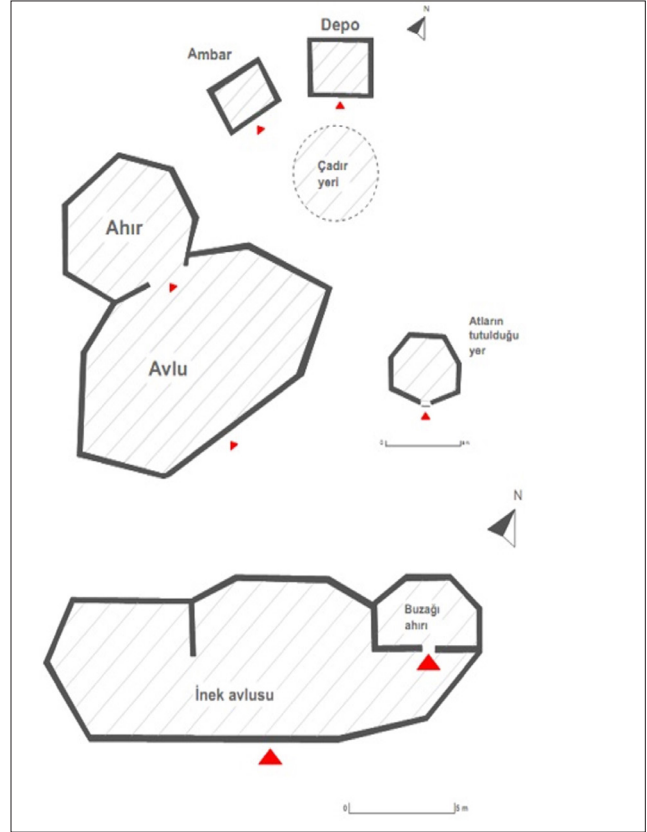

Fotoğraf 4. Ağaç kütüklerinden yapılmış ve nispeten kalıcı olarak düşünülebilecek ahırlar. / *Barns made of logs that can be considered relatively a permanent structure.* Tsetserleg sum - Hövsgöl aymak.

Kışlaklarda insanların kaldıkları mekânlar geleneksel yapı olan yurtlar olurken; keçi, koyun ve inekler için inşa edilen ahırlar ve erzakları saklayacak kiler/ambar daha kalıcı bir şekilde ağaç tomruklarından yapılır. Aynı şekilde kışın ot bulamama ihtimali olduğundan yem olarak kullanılacak malzeme için de yarı kapalı samanlık yine ahştan yapılmaktaydı. Bu yapılar yurtlarla karşılaştırıldığında çok daha uzun süreli ve kalıcı bir kullanım süreci sağlamaktadır (Foto. 5).

Gerek ahırlar gerekse samanlık hiçbir zaman yurtlardan uzak inşa edilmemektedir. Geceleri kurtların saldırı ihtimalinin yanı sıra, güçlü olan hayvanların zayıfları incitmesi söz konusu olduğundan, her türlü ihtimali dikkate almak gerekir. Gece olduğunda hayvanların seslerini duyabilmek de önemlidir. İneklerin ahır ise koyun ve keçilerin ahırından biraz daha uzağa yapılmaktadır. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi her konakta olduğu gibi kışlakta da yaşam mekânı olarak düşünülen yurtlardan 2 tane inşa edilebilir.

Kışlaktaki yapıların olabildiğince kalıcı inşa edildiklerine değinmiştik. Kış dışındaki mevsimlerde göç etmek için yanlarında ne kadar az eşya olursa o kadar pratik olacaklarını düşündüklerinden kullanmayacaklarını düşündükleri bütün malzemeleri kışlakta bırakırlar. Kışlık kalın kıyafetler, kalın yurt örtüleri ve bazı eşyalar kiler/ambarda depolanır. Enteresant bir şekilde bu ambarların çoğunda kilit ya yoktur ya da çok basit bir şekilde hayvanların girmesini engellemek için üstün körü bir mekanizma ile kapatılır. Moğollar buralarda hırsızlık olmayacağını, ihtiyacı olanın malzemeyi kullandıktan sonra yerine bırakacağını ileri sürmektedirler.

Şekil 2. Moğolistan'da Kışlak olarak kullanılan alanların genel durumu. / *General view of the areas used as winter quarters in Mongolia.*

Kışlaklara genellikle Kasım ayında yerleşilir ve Nisan ayına kadar konaklanır. Kış boyunca kışlık meraları kullanmak oldukça önemlidir. Anadolu Türkleri'in iklim takvim döngüsünde de iki mevsim vardır: Ruz-ı Kasım ve Ruz-ı Hızır. Ruz-ı Kasım, 8 Kasım-5 Mayıs; Ruz-ı Hızır ise 6 Mayıs - 7 Kasım tarihlerini kapsar. Otlakları kullanmaya kamp alanına en uzak noktadan başlanır, zamanla (Nisan ayına doğru) kampa yakın yerler de kullanılır. Hayvanlar güneş ile birlikte otlağa götürülür ve güneş batımına yakın yine ahırlarına getirilir. Bu iş genellikle çocukların üstlendiği bir etkinliktir. Birkaç yapının bir arada olduğu kışlağı devamlı kullanabilmek için temiz tutmak çok önemlidir (Şekil 2). Bu sebeple büyükbaş hayvanların dışkılarını her gün temizlemek gerekmektedir. Bu dışkılar (tezek) yakılabildiği için enerji kaynağı olarak ya da ahırların duvarlarına yeniden sıvanarak soğuğu engelleyen bir izolasyon tabakası olarak kullanılırlar. Oysa kış boyunca ahırın içinde kalın bir tabaka oluşturan koyun ve keçi pislikleri ancak bahar ayında tek seferde kazılarak toplanır ve temizlenir.

Bahar konağı

Nisan ayı ile birlikte havaların ısınması, kışlağın etrafındaki ot stoğunun azalması sakinleri "göç" etmeye zorlar. Ve yaylak yolundaki ilk ara durağa gitmeye hazırlar.

GÜNÜMÜZ MOĞOLİSTAN'IN GÖÇEBE HAYATINA ETNOARKEOLOJİK BİR BAKIŞ

Bahar konağı kışlak gibi sabit bir yer değildir ama sürekli her yıl kullanılan bir saha içinde bulunur. Bir ailenin konakladığı yerde, farklı bir aile asla izinsiz konaklayamaz. Bahar aylarını geçirmek üzere, konak yerine taşınmadan önce ev sahibi (erkek) gidip yurdun taşınacağı yer ile ilgili bir keşif yapar. Baharlık yer, kışlaktan pek uzak olmayan genellikle alçak bir dağ yamacında ve yine su kaynaklarına yakın yerlerde olur. Bahar konağı hayvanların yavrularını koruyacak kapalı bir ahır ile bir veya iki yurttan oluşmaktadır. Bu temiz ahırlar, kışlaktaki ahırların kış boyunca dışkı ile dolduğundan yavrular için uygun olmayan bir ortamdan da kaçmaya yardımcı olur. Bazı aileler depo olarak kullanma amacıyla küçük bir çadır da kurabilmektedirler

Çekirdek ailelerin baktıkları Atlar, koyunlar, sığırlar genel olarak bahar ayında doğum yapsalar da bu süre Mart - Mayıs ayları arasına yayılabilir. Her bahar ayında göçer aileye, koyun ve keçilerden yaklaşık 30-100 kuzu/oğlak, ineklerden 5-20 buzağı, atlardan ise 5-10 tay katılır. Bahar ayları, hayvanların en zayıf zamanları olduğu için erkekler ve dişiler birbirinden ayrılarak beslenir. Yavrulmuş hayvanlar, doğum yapacaklar ve erkekler olmak üzere üç grupta değerlendirilir.

Yaylak / Yaz konağı

Göçerler bağlı buldukları coğrafyaya göre örneğin Altay ya da Tanrı dağlarında iseler, yüksek dağ tepelerini; Moğolistan ve güney Sibiry (hatta Ukrayna, güney Rusya) gibi görece daha düz alanlarda iseler, taşkından uzak nehir boylarını ya da göl havzalarını tercih etmektedirler. Burada belirleyici olan konu, sıcak yaz ayları boyunca hayvanlara “yeşil ot” temin edecek bir yer olmasıdır.

Bu sebeple yazlık konaklar için sabit bir yer yoktur: aynı havza içinde yurt farklı noktalara kurulabilir. Üstelik bu alanlar pek çok aileye de açıktır. Birkaç ailenin paylaştığı göl havzası ya da nehir boyu içinde yurtların birbirinden uzaklığı 1 km.ye kadar düşebilir. Buradaki ahırlar genellikle ağaç kütüklerinden oluşturulmuş bir çit ile çevrilmiştir ve yavruları korumak fonksiyonundadır (Foto. 5).

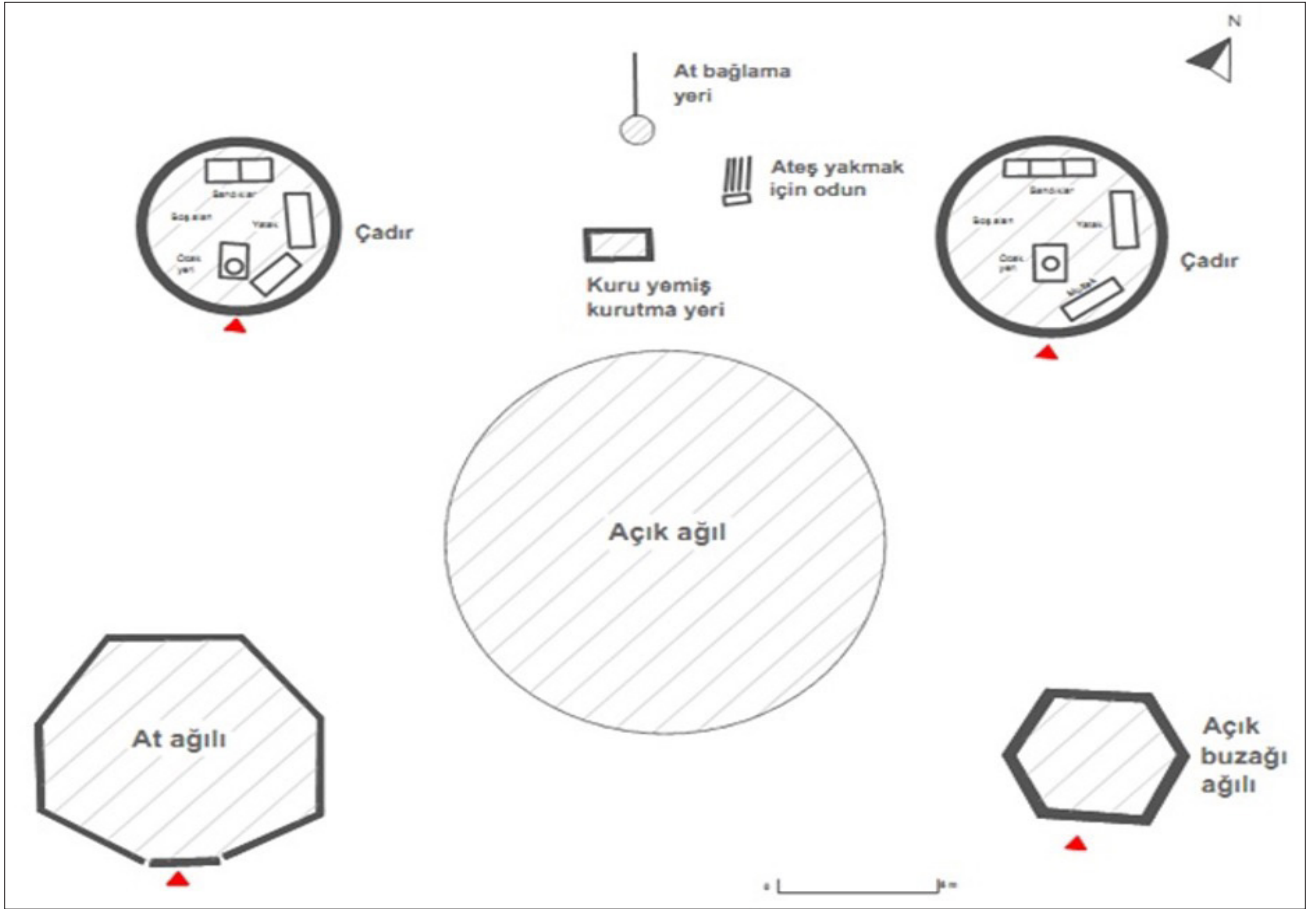
Büyük hayvanlar yurtlar ve çitle çevrili ahırların arasındaki alanda geceler (Foto. 6). Bu alanlar her hangi bir çit vs. ile çevrelenmez (Şekil 3). Hayvanlar her an otlaklara götürülecek şekilde bekler. Dişi hayvanlar yavrularından çok uzaklaşmazlar.

Fotoğraf 6. Yurtların ve üstü açık ahırların arasındaki alanda geceleyen hayvanlar / *Animals that spend the night between yurts and open barns.* Tsetserleg sum - Hövsgöl aymak.

Fotoğraf 5. Açık ahırlar / *Open barns.* Tsetserleg sum - Hövsgöl aymak.

Şekil 3. Yaylak olarak kullanılan konakların genel planı / The general plan of the summer quarters.

Güz konağı

Kışa girmeden önce yapılan son konaklama yerine güz konağı adı verilir. Burası, kışlaktan çok da uzak olmayan bir yerdir. Burada sadece buzağları bir arada tutmak için bir ahır kurulur. Genelde 1 ancak bazen 2 aile yaylakta olduğu gibi birbirine çok yakın yurtlar kurabilir.

Güz konağı yine hayvanların otlaklarına yakın bir yer tercih edilerek kurulur. Çünkü yurttan uzak bir yere otlatmaya götürülürlerse, hayvanlar yazın topladığı güç ve kiloyu kaybedecektir. Bu yüzden otlaklar yurda yakın olmalıdır. Ekim sonuna doğru kışlağa gitmek için hazırlıklara başlanır.

Göçerler göç ettikleri her yeni yerde, birden fazla aile olarak kalacaklarsa koyun ve keçilerin ahırını koruyabilmek için yurtları yarım daire oluşturacak şekilde yerleştirmeyi tercih edebilirler. Eğer bu şekilde bir konaklama olursa akrabalar arasında yaşça büyük olanın yurdu batı tarafa konur. Eğer kışlık kampta tek bir aile var ise, bu sefer yurt koyun ve keçiler için yapılmış ahırının batısı ya da doğusunda kurulur. Hiç bir zaman ahırın önünde yurt kurulmaz; yukarıda rüzgâr ile ilgili kısımda açıkladık. Bu oturma şekli ihtimalle Otağ kuran Türk kağanlarının organizasyonunu da etkilemiş/etkilenmiş olmalıdır.⁹

9 Konu daha detaylı bir şekilde orun/ülüş kavramları dikkate

Göç Etme Süreci

Genel olarak göç etmek, insanların isteyerek oluşturdukları bir alışkanlık değil toplumsal ve ekonomik bir zorluluktan ortaya çıkan gerekliliktir.¹⁰ Ekonominin temelini hayvancılık oluşturunca insanlar da ister istemez tamamen hareketli bir yaşam tarzı geliştirmişler ve buna adapte olmuşlardır.¹¹ Bu hayat tarzına sahip Moğollar vücutlarının daha sağlıklı, morallerinin yüksek ve mutlu olduklarını ifade ederler.

Mobil telefonlar hayatımıza giren kadar göçerler arasında, nasıl bir yere ve ne zaman taşınmak istediklerini arkadaşlarına (çevresindekilere) bildirmek gibi dostça bir gelenek varmış. Bu aileler aralarında kimin nerede olacağını akıllarının bir kenarında tutmaları açısından önemliydi. Çünkü ihtiyaç durumunda birbirlerine ulaşmak için bu bilginin önemi büyüktü. Moğollar artık bu geleneğin kalmadığına işaret etmektedirler. İletişim araçlarındaki gelişme sayesinde her an ne yaptıklarını etraflarıyla paylaştıkları için, böyle bir bilgilendirmeye ihtiyaç duymamaktadırlar.

alınarak değerlendirilmelidir.

10 Yılmaz – Telci 2009, s. 17, 25-26.

11 Badamkhatan vd, 2012, s. 357.

Moğolistan'ın bu bölgesinde aileler mevsimlik duraklar arasında genellikle 5 – 10 km.lik mesafeler içinde hareket etmektedirler. Teknik olarak 4 ana durakları olsa da bu durakların sayısı 5 hatta 8e kadar çıkmaktadır. Duraklardaki artış tamamen iklime bağlıdır. En uzun durak kışlakta yapılı ve yurdun oynatılmamasına dikkat edilir.

Radloff her ne kadar Altaylılar için aksini iddia etse de,¹² aileler göç ederlerken kaldıkları yerlerin temizliğine özen gösterirler. Aksi durumda Moğollar “Toprak Tanrısı”nın hiddetini çekeceklerine inanır ve korkarlar. İhtimalle bu yaklaşım Yer-Su ruhlarının Budizm etkisi ile şekil değiştirmiş bir hali olmalıdır. Gerçekte ise göç noktalarının uzun yıllar kendileri ya da akraba aileler tarafından yeniden kullanılacak olması, buraların temiz bırakılmasını zorunlu kılmaktaydı. Göçün ardından bölgede; hayvan kemikleri ya da dışkıları, ateşten artan kül kalıntıları ve çadırın yerüstünde bıraktığı izler kalmaktadır ki bunların doğal artıklar olması bölgenin birkaç sezon içinde tamamen temizleneceği anlamına gelir. Günümüzde geri dönüştürülemez malzemelerin varlığı, çevre kirliliği yaratması yüzünden Moğolistan'ın tamamını derinden etkilediğini ifade etmemiz gerekir.

Göçerler arasında terk edilen (kullanımından vaz geçilen) konaklar için bir uygulama daha vardır: Eğer bir aile mevsimsel konakladığı bir noktadan vaz geçerse ve bunu komşuları ile paylaşırsa, o zaman başka bir aile orayı kullanabilir. Ancak aile kimseye bir şey söylemezse eşyalara dokunmamayı tercih ederler. Üstelik o noktada aynı anda hayvan ölümleri ya da hastalıkları vs. gerçekleşirse burası tamamen göz ardı edilir. Terk edilmiş bu kampta hayvan ahırına varsa bile kütükler sökülüp başka bir yerde kullanılmaz. Öyle anlaşılıyor ki bu tavır, modern tıp uygulamaları öncesi bilinçaltılarında salgın hastalıklara karşı geliştirilen bir tepki olmalıdır. Göçerlerin yanında ne kadar az eşya olursa kendileri için o kadar kolay bir yaşam olur. Örneğin, Kış için kullanılan kıyafetler kalın ve ağır olduğu için Bahar ve Yaz aylarında yanlarında taşımak istemezler. Yine yurdun üstünü örten kışlık keçe örtüler de yanlarında taşınamayacak kadar ağırdır. Bu ve benzeri eşyalar, Kışlaktaki ambarda saklanır. İşin ilginç yanı bu ambarların (ya da kiler) kapıları ya sıradan bir kilitle kapatılır ya da sadece hayvanların girişini engellemek için bir düzenek sahibidir. Moğolların hırsızlıkla ilgili bir tedbir almadıklarına yukarıda değinmiştik. Bu coğrafyada hayatta kalmanın koşulu bu şekilde hoş görülümaktan geçiyor olmalıdır. Bozkırda bir gelenek olduğu üzere baranta adı verilen baskınlar yaşanıyor olsa da¹³ barış zamanlarında empati kurmak bozkır göçerlerinin en önemli özellikleri arasındadır.

Ekonomik durum ve iş bölümü

Göçerlerin gelir kaynağının tümü ve buna bağlı olarak ekonomik durumu, sahip oldukları hayvanların sayısı, çeşitliliği ve yapısı ile bağlantılıdır. Gelir ve harcama durumları yıl içinde dengeli değildir. Bunun nedeni ise, büyük pazarların göçerlerin yaşam alanlarından uzak olması ve yıl içindeki ihtiyaç duyulan malzemelerin çeşitlilik göstermesidir.

Bir göçer aile, hayvandan 5 farklı şekilde fayda sağlar. Günümüz göçerlerin sahip olduğu hayvanların %80i küçükbaş hayvanlar oluşturmaktadır. Hem koyun hem de keçi yılda bir kez kırılarak nakit para kazandırır. Keçiler Nisan/Mayıs aylarında koyunlar ise Haziran ayında kırılır. Yine geleneksel usulde satış yapan hareketli marketler un, şeker gibi malzemelerin karşılığında para yerine küçükbaş hayvan aldıkları da olur. Büyükbaş hayvanların durumu farklıdır. Onların sayısı görece az ve üremelerinin yavaş olması daha çok süt ile ilgili işlerde kullanılmalarına neden olur. Atlar ise binek ve yük taşıma aracı olarak kullanılmaktan başka zaman zaman sporlarda olduğu gibi eğlence amacı ile de kullanılırlar.

Göçerler, Aralık – Nisan arası neredeyse hiç gelir elde etmeden yaşarlar. Hayvanlar kış boyunca kilo kaybettiklerinden acil durumlar dışında satışları ya da kesilmeleri söz konusu değildir. Dolayısıyla yaz ve sonbahar arasında ihtiyaçların tamamı karşılanmalıdır. Yaz boyunca süt ürünlerini hazırlayıp, yünleri pazarlayıp; güz sonu ile birlikte semirmiş hayvanlarını satıp, kış ve bahar için ihtiyaç duydukları şeyleri toparlamalıdır.

Geleneksel üretim tarzının göçerler arasında devam ettiğini ifade etmemiz gerekmektedir. Bu doğa ve iklim koşullarına bağlı, insan emeğine dayalı bir hayattır. Karasal iklimin hâkim olduğu bir coğrafyada kış hazırlığı hayati bir önem taşır. Hazırlık ne kadar iyi olursa hayatta kalma şansları o denli artar. Fakat bu durumda doğa şartlarına bağlıdır. Yaz yağmurlu ve güneşli geçerse otlaklar devamlı yenilenir ve hayvanlar güç toplar. Bu sebeple kış boyunca tüketilecek otlar da Temmuz ayı ile birlikte biçilmeye başlanır (Foto. 7a-d). Otlar genellikle kışlak etrafından toplanır. Bu nedenle bahar ve özellikle yaz kampları kışlaklardan olabildiğince uzakta kurulmaya çalışılır. Temmuz ayının ortasından Ağustos ayının sonuna kadar biçilen – kurutulan ve toplanan otlar kış boyunca hayvanlara besin sağlar. Ancak sonbahar yağışları erken başlarsa topraktaki otlar kendine gelirler ve kış başında da göçerlere kaynak olmaya devam ederler. Bu sebeple aileler birbirlerinin kışlak alanlarına girmemeye özen gösterirler.

¹² Radloff 1954, C.II, s. 284, 296, 313.

¹³ Diyarbakirli 1972, s. 47.

Fotoğraf 7a-d. Kış aylarında tüketilmek üzere toplanan otlar / Herbs collected for consumption in winter Tsetserleg sum - Hövsgöl aymak.

Erkeklerin üstlendiği görevler

Ot toplama işi erkeklerin üstlendikleri bir etkinliktir. Kesilerek toplanan otlar kurumaları için yayılırlar. Kurumalarının ardından küçük tepelikler halinde bir araya getirilirler ve kışlağa taşınırlar. Kurumadan toplanan otlar ya da kuruduktan sonra yağmur yiyen otlar bozulur ya da verimsiz olur. Bu da kışın hayvanların yetersiz beslenmesine sebep olur. O yüzden yaz yağmurları genellikle olumlu etki yaratır ancak takvim bazen olumsuzluklar da yaratabilir.

Göçerler hayvanların ana besini olan ot biçme işini bitirir bitirmez, hayatî bir başka besin olan tuz toplama işine girerler. Bu da ot gibi erkeklerin işidir. Moğolistan'ın coğrafi yapısı nedeniyle her yerde küçük küçük göletler bulunur. Yazın kuruyan bu göletlerin tabanlarında ince bir tuz tabakası birikir (Foto. 8). Tuz, yaşamın devamlılığını sağlayan önemli minerallerden biri olduğu için ciddi bir emtiaya dönüşmüştür. Tuz, bugün değer olarak fazlaca ulaşılabilir ve boldur.

Fotoğraf 8. Tuz toplanan kurumuş bir göl yatağı / A dried lake bed where salt is collected. Tsetserleg sum - Hövsgöl aymak.

Yine erkek tarafına düşen bir diğer görev, insanları kış boyunca sıcak tutan odun toplama işidir. “Yış” yani orman, göçer halklar için kutsal kabul edildiğinden odunlar mümkün olduğu kadar sağlıklı ağaçların kesilmesi yolu ile temin edilmez. Bu iş için genellikle kırılmış ağaç parçaları ya da bir sebepten kurumuş ağaçlar tercih edilir. Daha önce ifade ettiğimiz gibi büyükbaş hayvanların tezeleri de bu iş için kullanılır.

Çocukların üstlendiği görevler

Göçer toplumlarda çocukların en büyük görevi, hayvanların otağa götürülüp getirilmesidir. Neredeyse bebeklikten itibaren koyunların üzerinde dengede durmayı öğrenen çocuklar, 10lu yaşları ile birlikte usta birer sürücü olurlar. Hayvanları hizaya sokarak gütmeleri, kaçan hayvanların peşinden giderek tekrar sürüye dahil etmeleri, vahşi hayvan saldırılarında inisiyatif kullanmaları vs. onları hayata hazırladığı gibi Orta Çağların korkulan savaşçıları da yapmıştır.

Çocuklar tarafından yapılan bir diğer görev ise atların ehlileştirilmesi ve binilir hale getirilmeleridir. Göçerler kendi binecekleri atları mutlaka kendileri eğitirler. Atı binmeye hazırlamak için 2 yaşına gelmesini beklemek gerekmektedir. Bu iş için genellikle yaz mevsimi beklense de bahar da tercih edilir. Çünkü hayvanlar kış yorgunluğunu henüz üstlerinden atamadıkları için daha itaatkâr davranırlar. Atlar ilk önce ‘yular’ a alıştırılırlar, daha sonra ‘gem’ ve ‘eyer’ takılır. Hayvanın bu takımlara alışmasını bekledikten sonra hafif bir binici atın sırtına çıkar. Bu tehlikeli bir iştir ve sonuçları kötü olabilir. Çünkü bazı atlar sırtında hiçbir yük istemediği için süvarilerini üzerlerinden atmak eğilimindedirler. Eğitimin hafif bir kişi ile başlaması aynı zamanda atın kuvvetlenmesi içindir de. Eğer ağır bir kişi ile eğitim başlarsa, atta sakatlıklar oluşabilir. Bu iş için çocukların seçilmesinin bir diğer sebebi de, onların enerjisinin at ile uyumunun büyüklere nazaran daha kolay adapte edilebilir olmasıdır.

Atın eğitimi, yular üzerinden yönlendirilmesi ile başlar: zig-zaglar çizerek ata itaat eğitimi verilmeye çalışılırken, devamlı inip-binilerek insana alışması sağlanır. Geceleri de uzun bir halat yardımı ile sınırlı bir hareketlilik imkânı tanınır. Atların 1-2 gün eğitilip, 1-2 gün serbest bırakılması ehlileştirilmelerinin daha kolay olmasını sağlayacaktır.

Atın ehlileştirilmesi için çocuklar bulunamıyorsa bu durumda at 3-4 yaşına kadar beklenir. Ne var ki, yaşı büyük olan atın eğitim süreci de hem uzar hem de zorlaşır. Bu yüzden yaşı büyük olan atların eğitimine bir üst paragrafta açıkladığımız sebepten ötürü bahar ayından önce başlanır. Büyük atların karakterleri çok farklılık gösterir: Kimi nazik, kimi sinirli, kimi de ürkek olabilir. Bu nedenle at ne amaçla kullanılacaksa ona göre eğitim verilmelidir.

Sığır ehlileştirmek de at ehlileştirmekle benzer bir süreç içerir. Ancak et ve süt için yetiştirilen sığırlarla, araba çekmek vs. için yetiştirilen sığırları birbirinden ayırmak lazımdır. Et için yetiştirilen boğalar 1 yılın ardından kesimhaneye gönderilirler. Süt inekleri ise randımanları sürene kadar beslenmeye devam eder. Görevde kullanılacak sığırların içinde 2 yaşına gelen boğalar hadım edilirler ve 3 yaşına geldiklerinde yük çekmek ile ilgili eğitimlerine başlanır. Sığırlara yular vs. takmaktan ziyade, burunlarına ip takılarak önce odun taşıtılır. Burunlarını sıkıp sığırların sakin durmalarını sağlar. Sonra boyunduruk yardımıyla daha önce ehlileştirilmiş bir sığır ile beraber yük çektirilir. Böylece diğer hayvanlarla beraber hareket etmesi sağlanır. Bu işlem birkaç sefer tekrarlandığında sığır duruma alışır.

Öküzlerle ilgili yapılan eğitimde çocuklar değil, hayvanların boyutları ve güçleri yıkıcı olduğu için erkeklerin ilgilendiği bir konu olarak ön plana çıkar.

Bu süreç de, Eski Çağdan beri tekrarlanan bir uygulamadır. Tarım toplumlarında toprağın sürülmesine yardım eden bu hayvanlar, göçer toplumlarda yük çekmek için kullanılmaktadır. Göçerlerin öküzlerinin çektiği yüklerle ilgili en ilginç bilgi 13.yy.da Carpini adlı bir rahibin Moğol imparatorluğu merkezine (Karakorum) yaptığı yolculukta tuttuğu günlüklerden gelir. Burada, sığırların çektiği tekerlekli yurtlardan bahsetmektedir.¹⁴ Yine Karadeniz’in kuzey bozkırlarını yurt edinmiş Polovetsler’i tasvir eden bir Ortaçağ yazması bu sefer tek dingil üzerinde taşınan sivri tepelikli çadırlar hakkında bilgi verirler (Foto. 9).¹⁵ Aynı konu Demir Çağı petrogliflerinde de görülür. Öyle anlaşılmaktadır ki, yaşam tarzı neredeyse hiç değişmeden günümüze kadar sarkmıştır (Foto. 14).

Fotoğraf 9. Polovetsleri 2 tekerlekli platformlar üzerine yerleştirdikleri yurtları ile birlikte kaçarken gösteren 15.yy. yazması / 15th century manuscript showing the Polovets fleeing with their yurts on 2-wheeled platforms (Gerner ve Schlepp 1997, fig. 3).

¹⁴ Carpini 2001, s. 32.

¹⁵ Gerner ve Schlepp 1997, s. 103-110.

Sığırlardan bahsetmişken, Moğolistan'da günlük yaşamdan yavaş yavaş ayrılan hayvanlardan birinin de *deve* olduğunu ifade etmemiz gerekir. Modern (asfalt) kısmını bir tarafa bırakırsak bugün Dünya'nın dört bir tarafı toprak da olsa yol ağları ile örülmüştür. Bu sebeple kervan taşımacılığında ya da yurt gibi bol parçalı, havaleli ve ağır malzemeleri taşıyan develerin yerini kamyon ya da kamyonetler almış durumdadır. Oysa tıpkı sığırlar gibi develerin de konu edildiği pek çok petroglif Altay ve Tanrı dağlarını süslemektedir (Foto. 13-17).

Kadınların üstlendiği görevler

Kadınlar çoğunlukla yurt ve çevresi ile ilgilidirler. Yurdun bozulan kısımlarını tamir etmek, iç tefrişatın düzenini devam ettirmek kadınların işidir. Dikiş gibi işler de kadınlar tarafından yapıldığı için kıyafetlerin bozulan kısımlarını düzeltmek ya da tamamen yeniden yapmak kadınların iş tanımına girmektedir. Bununla birlikte yavruların güvenliği, hayvanların sağılması, elde edilen sütün peynire dönüştürülmesi vs. de kadınların yaptığı aktivitelerdendir (Foto. 10a-d).

Uygurların başkenti Baybalık güzergâhında rastladığımız bir ayıl'da kurut yapma süreci: Toplanan sütler, ısıtılarak suyunun kaybetmesi ve kurutulma aşamaları.

Bugün şehir yaşantısına ayak uydurarak modern üretim yöntemlerini tercih eden Moğollar geleneksel kıyafetleri sadece özel günlerde kullansalar da, göçer kültürü devam ettiren Moğollar arasında geleneksel kıyafetler tercih edilmektedir.

Şehirde yaşayan insanlar sadece özel günlerde geleneksel kıyafetleri kullansalar bile göçerler hayatları boyunca sürekli bu kıyafetleri giyerler. Nitekim hayvancılıkla uğraşan ve ata binen göçerler için kullanıma en uygun giysiler bunlardır. Bu yüzden göçer hayvancılık olduğu sürece gündelik kıyafet tarzları aradan uzun yıllar geçmesine rağmen çok değişmeden aynı biçim ve aksesuarları ile varlığını devam ettirmiştir.

Müzelerde görebileceğimiz Moğol etnografik kıyafetleri bir yana, günümüz yaşantısından kesitler anlatmaya çalıştığımız göçer Moğollar hala benzer kıyafetlerle hava şartlarına karşı koymaya çalışmaktadırlar.

Fotoğraf 10a-d. Uygur şehirlerinden biri olan Bay Balık güzergâhında rastladığımız bir ayıl'da kurut yapma süreci: Toplanan sütler, ısıtılarak suyunu kaybetmesi ve kurutulma aşamaları / *The drying process of kurut in an ayıl we encountered on the route of Bay Balık, one of the city of the Uyghurs: The collected milk, losing its water by heating and drying stages.*

Fotoğraf 11a. Harhorin – Har Bukh Balgas yolu üzerinde yaylayan Moğol göçerleri. Resmin sağında kalan ve geleneksel kıyafetleri tercih etmiş bir Moğol. Temmuz, 2017 - Moğolistan. / *Mongolian nomads springing on the Harhorin – Har Bukh Balgas road. A Mongolian to the right of the picture, preferring traditional clothes. July, 2017 - Mongolia.*

Fotoğraf 11b. Ak Bulun köyü, Ak Su İlçesi, Issık Göl Batı Gök Türk Kağanlığına ait bir bediz'in önünde torunları ile birlikte poz veren Kırgız Ak Sakalı. Temmuz 2006, Kırgızistan. / *A Kyrgyz Elder posing with his grandchildren in front of a bediz belongs to the Western Gök Turk Khaganate in Ak Gelen village, Ak Su District, Issyk Kul. July 2006, Kyrgyzstan.*

Dizlere kadar yükselen çizmeler, güneşten koruyan geniş siperlikli bir şapka ve her ne kadar yaz olsa da gece ve sabah ayazından koruyan Moğolların ifadesi ile bir “del”. Belinde var olan kuşak da dikkat çekicidir (Foto. 11a-b).

DEĞERLENDİRME

Moğolistan bugün, aynı kültür içinde kaldığı anlaşılan 2 farklı halka ev sahipliği yapmaktadır: Moğollar ve Türkler. Dolayısıyla her iki halk ta benzer arkeolojik veriler ve kültür malzemeleri ile donatılmışlardır. Yurtları, kıyafetleri vs. çok az farklarla birbirinden ayrılır. Dini inanç zaman içinde çok farklı bir yol izlemiş; Moğollar Budizm geleneklerini benimsemişken, Türkler İslamiyet'i tercih etmişlerdir.

Bugün Moğolistan'da insanlar geleneksel yöntemlerle hayvancılık yapmaya devam etmektedirler. Eğer motosiklet ya da yurtlarının yanındaki güneş enerjileri bir tarafa bırakılırsa Orta Çağ hatta Eski Çağdaki yaşam şekli çok da uzak değildir. Bronz çağda şekillenen yol ağında günlük yaşamları ile ilgili ihtiyaç duydukları malzemeleri alıp – satmaktadırlar.

Hayvan sayısı, aile bireylerinin sayısı ile doğru orantılıdır. Dolayısıyla bakabileceklerinden fazla hayvan kesinlikle ilgi alanlarına girmemektedir. Çok sayıda büyük baş hayvan barındıran Dünya devi şirketler, Moğolistan'da etkin değildir. Bu sebeple

geleneksel yöntemleri anlamak, sadece ekonomik üretim ile ilgili değil sosyal ilişkiler ile ilgili de geçmişe projeksiyon yapmamıza yardımcı olacaktır.

Göçerlerin 5 farklı hayvandan başka bir hayvan evcilleştirmemesi de dikkat çekicidir. Bunlar at, deve, öküz, koyun ve keçidir. Bu hayvanlar neredeyse başlı başına bir uğraş olduğundan göçerlerin tarım yapmayı neredeyse hiç denemediklerini söyleyebiliriz. Arkeolojik kazılarda ezgi taşları bulunmaktadır. Ancak bu tarım yaptıklarını değil, un öğüttüklerini göstermektedir. Bazı bronz çağı kurganlarından saban ucu gibi malzemeler bulunsa da bu durum tarımın ekonomiye hâkim olduğunu gösterecek kadar çok, yaygın ve çeşitli değildir.

Göç kavramının en büyük ortak paydasının yurt denen barınaklar olduğu anlaşılıyor. Bu mesken tipi ile ilgili Dünya literatüründe çok fazla yazı vardır. Ancak sanırım etnoarkeoloji ile ilgili bir araştırma yapıldığında incelenmesi gereken konu: bu meskenler daima mevsimler arası hareket etmeye imkan tanıyan bir barınak mıdır? yoksa kalıcı bir takım uygulamalar da var mıdır? Özellikle kışlaklarda kütüklerden yapılmış bir takım kalıcı yapıların varlığından söz etmiştik. Acaba burada insanlar için de yapılmış kalıcı barınaklar da var mıydı? Bu sorular önemlidir çünkü kültürün (göçer kültürün) şehirciliğe bakışına doğrudan katkı yapmaktadır.

Yazılı kaynaklar, yurtların yapım malzemesi hakkında var olan etnografik malzemeyi tekrarlar. Gerçekten de pratiklik adına daha makul bir mesken bulabilmek neredeyse imkansızdır. Günümüz çadırları daha hızlı kurulup – toplanmaya müsaitse de, bunların barınak olarak kullanılmaları mümkün değildir. Sahra çadırları olarak algılanabilecek büyük çadırların da pratiklikten ziyade ihtiyaca yönelik üretildiklerini ifade edebiliriz. Bu yüzden günümüz yurtlarında gerek iskeletten gerekse kılıftan vaz geçmek mümkün değildir.

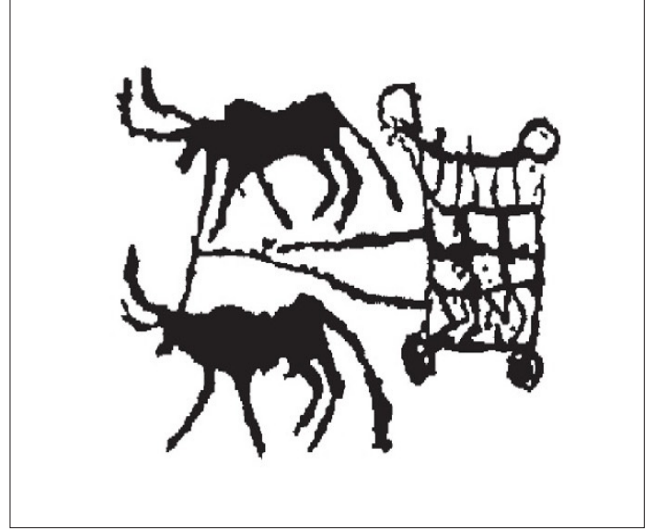
Başka bir soru da şu olabilir: Bazı petroglifler aynı günümüz kışlaklarında olduğu gibi kütükten yapılmış kalıcı yurtları tasvir ediyor olabilir mi? (Foto. 12). Panoda yanyana tasvir edilmiş pek çok yurt bulunmaktadır. Silindirik gövdeleri ve konik üst örtüleri gayet belirgin olsa da, gövdelerindeki yatay çizgiler dikkat çekicidir. Bu panoda acaba kütükten yapılmış yurtlar mı tasvir edilmektedir? Bu teze cevap verecek bir etnografik veri yok ama kışlaklarda var olan ahır, kiler vb. yapıların malzemesi, yurtların da ahşaptan yapılmış olanlarını akıllara getirmektedir.

Fotoğraf 12. Kütükten (?) yapılmış yurtları gösteren bir petroglif panosu / A petroglyphic panel showing yurts made of logs (?). Minusinsk, Gorno Altay – Rusya. (Miklashevich 2011, fig.3).

Büyükbaş hayvanların göçer yaşantının neresinde olduğu ile ilgili yukarıda bir takım açıklamalar yaptık.¹⁶ At kadar olmasa da, bu hayvanlar kültürün içinden çekip çıkarılmayacak kadar önemlidirler. Kamyonetlerin kullanıma girmesine kadar öküz, tekerlekli ağır araçları çeken önemli bir güçtü. Öküzlerin araba çektiği ve hatta tekerlekli platformların üzerine kurulmuş büyük yurtları çektikleri yönünde tarihi kaynaklar olduğuna yukarıda değinmiştik. Gerçekten de bu bilgiyi destekleyen petroglifler vardır (Foto. 13-14).

¹⁶ Sadece “at”ın göçer kültür ile ilişkisine girilmemiştir. Bu konu başlı başına bir çalışma yapacağı kadar çok veri içermektedir.

Fotoğraf 13. Şaftlı 4 tekerlekli bir arabayı çeken öküzler / Oxen pulling a shafted 4-wheeled cart. Kulcabaşı, Karatau – Kazakistan. (Yesin 2012, res.9.5).

Fotoğraf 14. Tekerlekli yurtları çeken öküzler / The oxen pulling the wheeled yurts. Ikh Berkh, Gov Altay aymak – Moğolistan. (Jacobson-Tepfer Offprint, fig 11.41).

Foto. 17de gösterilen panoda, günlük yaşantıdan sahneler yer almaktadır. Bir kaç katman halinde yapıldığı anlaşılan panonun en altında dağ keçileri görülmektedir. Hoplayan zıplayan bu keçilerin solunda tuğ asılmış bir direk ve bunun bağlı bulunduğu bir yapı (?) görülmektedir. En üstte ise bir ata binmiş iki kişi ve önlerindeki biri silik halde 4 geyik ile ters yönde koşan bir keçi dikkat çeker. Ortadaki kompozisyonun üstünde yine keçi avlayan biri atlı diğeri yaya bir tasvir bulunmaktadır. Diğer kompozisyon ise, makalenin konusu ile uygun bir şekilde tekerlekli yurtları çeken sığırların tasvir edildiği bölümdür. Yurtlar, kağı gibi tekerlekli bir aracın üzerine yapılmış genişçe bir platformun üzerine kurulmuştur. Tek dingil / 2 tekerlekli araba, 2 farklı yurdu arka arkaya taşıırken gösterilmiştir. Bu katarın önünde 2 köpek, arkasında da iki geyiği güden bir atlı bulunmaktadır.

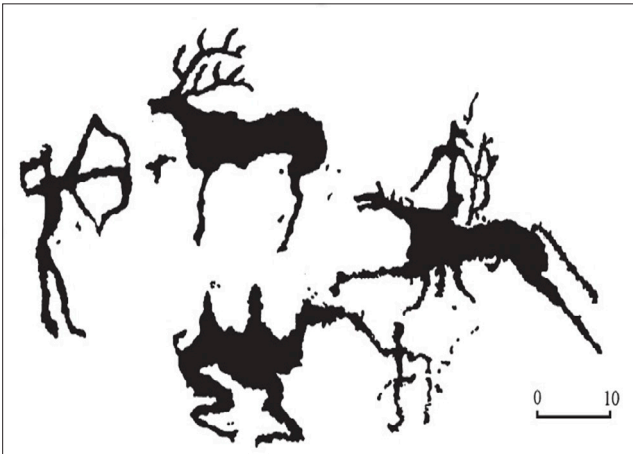
GÜNÜMÜZ MOĞOLİSTAN'IN GÖÇEBE HAYATINA ETNOARKEOLOJİK BİR BAKIŞ

Tasvir oldukça dikkatli işlenmiştir çünkü kağnıların okları, hayvanların boynuzları, takılan yularları, tekerlekler ilk bakışta dikkat çeker. Silik figürler ve stillerdeki farklılıklar tüm panonun aynı zaman aralığında yapıldığını düşündürür. Erken Demir ve Orta Demir Çağından izler taşımaktadır.

Ağır yük taşımacılığının 20.yy.ın ikinci yarısı ile birlikte kamyon ve kamyonetlere kaydığını belirtmiştik. Ancak develerin Bronz ve Demir çağlarında günlük yaşamdaki yerini gösteren pek çok petroglif bulunmaktadır. Ve yine bu petroglifler “deve”nin sadece yük çekmediği savaşta da kullanıldıklarını göstermiştir (Foto. 15).

Fotoğraf 15. Develerin çektiği (savaş ?) arabaları. MÖ. II. bin yıl / *Chariots (war?) pulling by camels. II. Mill. BC. Tsagaan Usni nehri, Omnogobi aimak – Moğolistan (Ankhsanaa 2017, res.1).*

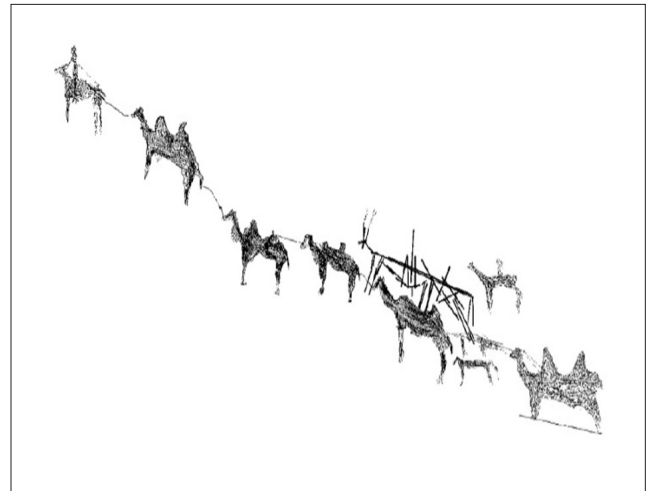
Fotoğraf 16. 3 farklı sahnenin yer aldığı panoda, Altta bir deve ile ilgilenen yetiştirici ya da binmek üzere olan bir süvari gözükmektedir. Üstte geyik avı ve sağ tarafta ise ata binmiş bir başka avcı gözükmektedir. / *On the panel with 3 different scenes, a breeder taking care of a camel or a horseman about to ride can be seen at the bottom. There is a deer hunt at the top and another hunter on a horse to the right. Tsagaan Salaa I, Mongolia (Kubarev vd. 2005, fig. 42).*

Fotoğraf 17. Çift hörgüçlü Baktria devesine binen bir süvari deveyi yularından kavramış sürerken tasvir edilmiştir. / *A cavalrman riding a Bactrian camel is depicted riding the camel by its bridle. Tsagaan Salaa IV, Mongolia (Kubarev vd. 2005, fig. 489).*

Göçer savaş stratejisi içinde pek yeri olmayan “arabaların” burada okçulara hizmet ettiği gayet açık gözükmektedir. Bronz çağa ait olduğu anlaşılan bu panoda tam ortada yer alan tek dingilli bir arabanın üzerinde elinde yayı ile bir savaşçı tasvir edilmiştir. Yine devenin binek hayvanı olarak kullanıldığını petroglifler üzerinden okuyabiliriz (Foto. 16-17).

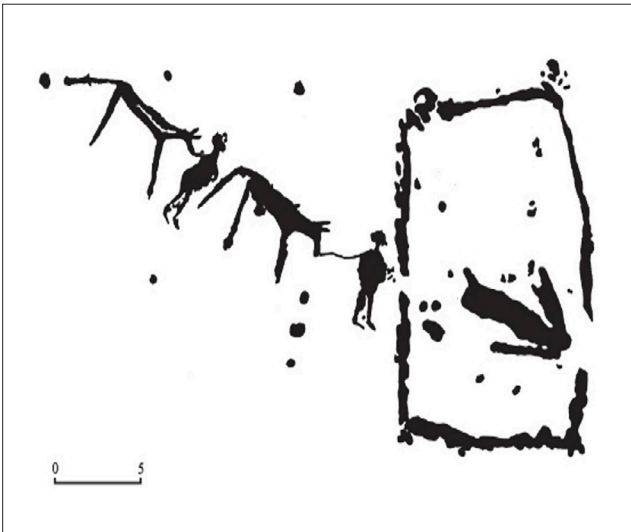
Bir başka pano, develeri görmeye alıştığımız şekilde kervanlarda kullanılırken gösterir (Foto. 18). 5 katardan oluşan deve kervanı tek sıra halinde birbirine iplerle bağlanmıştır. En önde kervanbaşı katarı yönlendirirken bir at'ın (katır ?) üzerinde verilmiş en sondaki devenin önünde iki köpek ve katarın sağında bir başka atlı daha vardır. Bu panonun üstüne Orta çağ'da 2 (?) adet dağ keçisi kazanmıştır.

Fotoğraf 18. Çiyin-Taş, Talas – Kırgızistan (Tabaldiev 2011, s. 95).

Tasvir edilen develerin neredeyse tamamının Orta Asya ya da literatürdeki ismi ile Baktria devesi (çift hörgüçlü) olması dikkat çekicidir. İhtimalle İran sahasında bazı Hecin develeri de kullanılıyordu. Bu tip deve tasvirlerini Afrasiyab gibi şehirlerin Saray duvarlarını süsleyen fresklerde görebiliriz.¹⁷ Ancak göçerlerin bulunduğu sahada sadece çift hörgüçlü develerin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu ihtimalle iklim ile ilgilidir çünkü Hecin develeri ısının -400C'ye düştüğü kış aylarında hayatta kalması mümkün değildir.

Günlük yaşamın tasvir edildiği petrogliflere konu olan bir başka yapı ahırlardır (Foto. 19a-b). Bu çitle çevrili alanlar aynı zamanda makale içinde açıklanmaya çalışılan "atların eğitimi" ile ilgili bilgi de vermektedir. Ahırın kapısı önünde atları yularlarından tutmuş kişiler, onların eğitimleri ile ilgilenen seyisler olmalıdır. Fotoğraf. 19a'da açıkça görülmektedir ki atların arkasında silahları ile avcılar bulunmaktadır.

Fotoğraf 19a-b. Baga Oygur III, Mongolia (Kubarev vd. 2005, fig. 1021 ve fig. 1025).

17 Albaum 1975, res. 11.

Fotoğraf. 19 a ve b'de görülen tasvirler kare/dikdörtgene yakın çitlerin içinde görülen hayvanlar dikkat çekicidir. Fotoğraf. 19a, çitin içinde 2 at görülmektedir. 1 kişi ahırın kapısında durmakta, o'nun ardında bir başkası yularlarından 2 atı tutarken tasvir edilmiştir. Onlarında ardında, 3 kişi yayları ile birlikte gösterilmişlerdir. Ahırın içinde boyutlarından anlaşıldığı kadarıyla bir çocuk atlardan sağdakini yularından tutmuş diğer elinde ise bir sopa ile gösterilmiştir. Bu insanlar bir savaşa mı gitmektedirler de bu yüzden yayları ile tasvir edilmişlerdir yoksa av'a mı gitmektedirler anlaşılamamaktadır. Kompozisyonun üst tarafında var olan hayvanları köpek olarak yorumlarsak, ikinci görüşün ağırlık kazandığını ifade etmemiz gerekir.

Fotoğraf. 19b'de, daha sakin bir tasvir bulunmaktadır. Dikdörtgen bir çit'in kapısının önünde 2 kişi atları yularlarından kavramış şekilde arka arkaya ahıra sokarken gösterilmişlerdir.

İklimin yüzyıllar ve kültürler aşan etkisine bir örnek de kıyafetler üzerinden verilebilir. Yukarıda ara ara belirttiğimiz gibi, mevsimler arası sıcaklık farkları çok fazla olsa da Moğolistan genel olarak soğuk bir ülkedir. Özellikle akşamları "soğuk" daha çok anlaşılır. Bu sebeple yaz günleri her ne kadar hafif kıyafetler yeterli olsa da akşamları mutlaka kazak çoğu durumda paltoya ihtiyaç duyulmaktadır. Dolayısıyla kışlık kıyafetlerin tamamı kışlaktaki depolarda bırakılmaz.

Orta Çağ heykelleri üzerinde ve bazı kronikler bize göçerlerin giydikleri kalın kıyafetler ile ilgili bilgi verir. Günümüzde de Moğol "deel"leri ya da Kazak/Kırgız "kepenek"leri de aynı şekilde yaz - kış fark edilmeksizin göçerlerin beraberinde taşıdıkları giyecekler arasında yer alır (Foto. 11a-b).

Ancak tahmin edebileceği üzere, mevsimler arasında giyilen kıyafetler benzer olsa da doku olarak bazı farklar içermektedir. İster 13. ister 17.yy. olsun, ister günümüz, Moğol deelleri hava şartları, bulunulan ortam ya da yapılan işe göre çeşitlenmektedir. Yazın ince ve tek katlı, bahar ile sonbaharda içi pamuklu kıyafetler tercih edilirken, kış aylarında içi kuzu ya da koyun derisi kaplı kıyafetler giyilmektedir.

Ukrayna'nın Kırım bölgesindeki Kerch'te yer alan Kul Oba kurgan buluntuları arasında İskit erkeklerinin tasvir edildiği bir altın vazo bulunmuştur (Foto. 20). Her ne kadar Grek işçiliğine bağlanan bir malzeme olsa da, MÖ 4. yüzyıla ait İskitleri tasvir etmesi açısından önemli bir buluntudur. Burada karşılıklı bir konuyu tartıştıkları anlaşılan 2 savaşçının kıyafetleri dikkat çeker. Mızrak, yay ve kalkanlarının yanında, ata binmeyi kolaylaştıracak çizme, pantolon ve belden büzülmüş paltoları bozkır insanı için karakteristik kıyafetlerdir.

Fotoğraf 20. Kul Oba kurganı, MÖ.4.yy. St. Petersburg Hermitage Müzesi.

Gök Türk dönemine ait kurganlarda yapılan kazılarda organik malzemelerden oluşan kıyafetler maalesef günümüze ulaşmamıştır. Ancak heykellerin üzerindeki tasvirler yine bozkır kıyafetinin nasıl olduğu ile ilgili bilgi vermektedir (Foto. 21). Gök Türk dönemi heykellerinin hepsi çok detaylı işlenmemişlerdir. Geleneksel ikonografi içinde elleri ve yüzleri gösterilmektedir. Ancak bazılarında ayrıntılar fark edilebilir ve bunlar dönem kılık-kıyafetleri ile ilgili bilgi verir. Fotoğraf. 20’de görülen heykel, -Gök Türklerin ifadesi ile bediz- her ne kadar Anadolu uygarlıklarındaki gibi 3 boyutlu değilse de, bir fikir vermeye yardımcı olur. Yüzü, bıyığı ve sakalı ile kulaklarındaki küpe oldukça ince bir işçilik gösterir. Üzerindeki palto ve onu büzen kemeri ile kemerinin üzerindeki metal plakalar doğrudan 8.yy.da yaşamış bir Gök Türk savaşçısının kıyafet detaylarıdır.

Fotoğraf 21. Batı Gök Türk kağanlığına ait bir heykel, MS. 7-8. yy.lar. / A statue belongs to the Western Gök Türk Khaganate, 7th-8th cent. AD. Kırgızistan Milli Tarih Müzesi, Bişkek.

Kemere takılı kılıç ve karnının üzerindeki kınırak da kıyafeti tamamlayan öğelerdir. Savaşçının beline kadar uzanan örgülü saçları dönemin aristokrat modasını yansıtmaması açısından önemli bir başka detay olarak göze çarpar.

Fotoğraf. 20 ve 21 arasında 1000, Fotoğraf. 20 ve 11 arasından ise 2400 yıldan fazla bir zaman olmasına rağmen çizmeler, giyilen ceket ve onu büzen kemer arasında teknik olarak hiçbir fark yoktur.

SONUÇ

Göç kavramı, pek çok akademisyenin ifade ettiği üzere, hayvancılıkla geçinen toplumlarının yaşam şeklidir diyebiliriz. Moğolistan vadilerinin uzun (Orhun ya da Tola nehir boylarında olduğu gibi zaman zaman 200 km.) ve yükseltisinin az olması göçerlerin yurtlarını sık sık yer değiştirmeye zorlamaktadır. Yerine göre, 2, 3, 4 hatta 7 durak yaparak yeşil ot peşinde koşan bu toplulukların göç anlayışı, derin ve kısa vadilerin olduğu Tanrı dağları ya da doğu Anadolu’daki göçerlerden kısmen farklılaşmış, kendilerine özgü bir göç şekline dönüşmüştür.

Biraz daha detaylandırmak gerekirse; Altay dağları, Moğolistan’ın batısında ve Rusya Federasyonu sınırları içinde (Gorno Altay, Hakasya ve kısmen Tuva) ciddi yükseltiler yapar. Moğolistan ve güney Sibiry’a da ise yer şekilleri görece daha düz, yüksek olmayan dağ sıraları ile çevrelenmiş geniş vadilere sahiptir. Nehirler güney Sibiry’a da ise neredeyse tamamen düz bir alan içinde akarlar. Bu yüzden Moğolistan göçerleri, geniş ve uzun vadiler boyunca hayvanların daha az yol kat edebilmeleri adına yurtlarını yaz boyunca daha sık taşımak en az 4 durak yapmaya zorlamıştır.

Oysa Tanrı ve Altayların derin vadilere sahip coğrafyası genel olarak 2 durak arasında hareketi zorunlu kılıyordu. Bu derin vadilerde bazen kışlak ve yazlak arasında, kısa süren bir ara durak daha bulunmaktadır. Tanrı dağlarında bu durumu bizatihi kendimiz tespit etmişken¹⁸, Osmanlı kayıtlarında da bu uygulamanın karşılığını bulabiliriz. “Güzle” ismi verilmiş ve kışlak ile yazlak arasında bir ara durak olan alan,¹⁹ Moğolistan’da yaşanan bahar durakları gibi algılanabilir.

Dikkat çeken bir başka konu, günümüz göçerleri ile Eski/Orta Çağ göçerleri arasında teknik olarak bir farkın olmadığıdır. Eğer güneş enerjilerini, cep telefonları gibi

¹⁸ 2022 yılında Tanrı dağlarının tam da ortasında bulunan Koçkor’da, Haziran-Ağustos arasında yaptığımız kazılar süresince ovada (kışlak) sıcaklıkların artması ancak Son Göl’de (yaylak) karların kalkmaması sonucu, Kırgız bir aile Kırk Kızlar adı verilen vadi geçidinde bir süre konaklamak zorunda kaldıklarını ifade etmiştir.

¹⁹ Emiroğlu 1977: 98.

teknolojik aletleri çıkarırsak, bir göçer aileye konuk olmak zamanda yolculuk yapmış hissi yaratmaktadır.²⁰ Keçe yurdun yarattığı atmosfer, deri botlar, yaz olmasına rağmen giyilen kalın kıyafetler, kımız, pişirilen yemekler kanımızca geçmiş ile ilgilenen herkesin tecrübe etmesi gereken bir deneyimdir.

Bahsi geçen konuların arkeolojik verilerle destekleniyor olması, coğrafyada kimin yaşadığının bir önemi olmadığını göstermektedir. Gerek Moğol halkları olsun gerek Türk ya da kimlik olarak günümüze ulaşamamış İskit, Hun ya da Yüe-çi gibi diğer topluluklar olsun, aslında coğrafya ve iklimin birinci derecede belirleyici olduğu ve tüm yaşamları şekillendirdiği anlaşılmaktadır. Bu konu petrogliflerden okunabildiği gibi, kurganlarda yapılmış kazı buluntularından ya da kült amaçlı kurgulanmış alanlardan da okunabilir.

Bugüne kadar çoğunlukla arkeolojik verileri destekleyebilmek ya da anlayabilmek için etnografik malzemeleri kullanıyorduk. Ancak bu çalışma daha çok, aynı coğrafya ve iklim koşullarında kimin olduğunun bir önemi olmadığını, burada hangi halk olursa olsun neredeyse “aynı” diyebileceğimiz bir yaşam biçiminin şekillendiğini arkeolojik veriler desteklemiş oldu.

Bölgede günümüz ve geçmiş topluluklar üzerine yapılacak detaylı etnografik ve arkeolojik araştırmalar bir potada birleştirilebilirse eğer, coğrafya ve iklimin kültürler üzerinde ne kadar belirleyici olduğu daha net anlaşılacaktır.

KAYNAKÇA

Tarihi kaynaklar

De Plano Carpini, J. (2001). *Moğol Tarihi ve Seyahatnâme*, Çev.: Ergin Ayan, Derya Kitabevi, Trabzon.

Modern kaynaklar

Albaum, L.I. (1975). *Jivopis Afrasiyaba*, İzdatelstvo van Uzbekko SSR İnstitut Arheologii, Taşkent.

Ankhsanaa, G. (2017). Petroglyphic site of Tsagaan Usnii gol, *Studia Archaeologica Instituti Historiae Et Archaeologici Academiae Scientiarum Mongolici*, Tom. XXXVI, Fas. 7:81-98.

Anohin, A.V. (2006). *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*, Kömen Yayınları, Konya.

Çakmar, M. (2021). Bir Amazon güncesi: Orhun vadisi,

Folklor Akademi Dergisi, 4(1):197-213.

Diyarbakırlı, N. (1972). *Hun Sanatı*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.

Emiroğlu, M. (1977). Bolu’da Geçici Bir Yerleşme Tipi: Güzle, *DTCF Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 8:97-120.

Gervers – Wayne, M. ve Schlepp, A. (1997). Felt and “Tent Carts” in The Secret History of the Mongols, *Journal of the Royal Asiatic Society*, Third Series, Vol. 7, No. 1:93-116.

Jacobson-Tepfer, E. Rock art research in Mongolia 2005-2009, *Rock Art Studies News of the World - IV*, Ed.: Paul Bahn, Natalie Franklin, Matthias Strecker, Oxbow Books, Offprint:164-195.

Kubarev, V.D., Tseveendorj, D. ve Yakobson, E. (2005). *Petroglifi Tsagaan-Salaa i Baga-Oygura (Mongolskiy Altay)*, Red. A.P. Derevyanko, Novosibirsk – Ulan Bator – Yudjin.

Miklashevich, E. (2011). Rock Art Sites in the Minusinsk Basin, *Rock Art in Central Asia – A Thematic Study*, Ed.: Jean Clottes, November:121-136; 195-200.

Radloff, W. (1954), *Sibirya’dan – I*, C. 1/2, Çev.: Ahmet Temir, Maarif Basımevi, İstanbul.

Kubatbek, Ş.T. (2011). *Drevniye Pamyatniki Tyan-Şanya*, Bişkek.

Yesin, Yu.N. (2012). Drevniye İzobrajeniya Povorok Minusinskoy Kotlovini, *Nauçnoye Obozreniye Sayano Altaya*, No. 1(3):35-64.

Yılmaz, A. ve Telci, C. (2010). Türk kültür terminolojisinde göç kavramı üzerine, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 7(2):14-33.

URL Kaynaklar

<https://worldpopulationreview.com/countries/mongolia-population/> erişim tarihi 15.05.2023.

<https://1212.mn>

²⁰ Çakmar, 2021.